

СТАНОВИЩЕ

за

дисертацията на Яна Берова, докторантка в катедра Етнология на Историческия факултет на Софийския университет “Св. Климент Охридски, специализация Балканска етнология, с научен ръководител доц. д-р Таня Бонева на тема: **“Идентичности на границата. Чами и помаци в националните политики на балканските държави (1920-1990 г.)”** за придобиване на образователната и научна степен “доктор” в професионално направление 3.1. “Социология, антропология и науки за културата”

от доц. д-р Таня Бонева

Пред уважаемото жури на Историческия факултет на Софийския университет “Св. Кл. Охридски” е представен текста на дисертационния труд на Яна Берова, докторантка в катедра Етнология от 1. II. 2013 г. до 1. II. 2016 г.

Темата на дисертацията очертава едно от новите и актуални направления на развитие на етнологичните изследвания в съвременността – изучаването на границите /политически, културни етнически/ и на граничните проблеми от близкото минало и днес в контекста на политиките на националните държави на Балканите. Вторият пласт от него се отнася до самоидентификацията на членовете на изучаваните общности в етнологички контекст.

Работата включва Увод /с. 4-15/ Гл. първа: “Методология, понятия и изследвания”/с. 16-25/; Глава втора: “Вавилон на понятията”. Идентичност, нация, национализъм в балкански контекст /с. 27-67/; Глава трета: “Националната идеология като основа на политиките на балканските държави към чами и помаци” /с. 68-120/; Глава четвърта: “Конструиране на идентичности и политики на сегрегация в периода 1923-1945 г. /с. 121-189/; Глава пета: “Идентичността от двете страни на желязната завеса като поле на противоречиви политики” /с. 190-251/; и Заключение /с. 252-261 /, Използвана литература /с. 262-284/ и Приложения /285- 289/

Значимостта на темата е изтъкната от Я. Берова в увода, където тя определя мюсюлманските общности на чамите и помациите като “крайъгълен камък в отношенията между Гърция, Албания, България и Турция след Първата световна война”. В тази начална част на работата са определени и основните направления на изследването: очертаване на границите и граничната идентичност чрез откриване на разграничителните линии в представите за двете общности – албаноговорящите чами в Северен Епир и българоговорящите мюсюлмани – помаци в Ксантийско чрез механизмите на конструиране на техните идентичности в националните идеологии на Гърция, Албания, България и Турция. Проблемът е как от “ние” - преднационални мюсюлмански общности в Османската империя те се превъздат в “те” в политическата реалност на националните държави и се оформя тяхната множествена идентичност по отношение на гърци, българи и турци. Друг важен проблем е доколко те се вписват в националните идентичности или остават извън тях като малцинства на микро и макро ниво. Докторантката описва изследването си като multiple case study /хубаво би било да посочи български превод/ в контекста на националните, етническите и религиозните идентичности на двете общности. Друг проблем, който е поставен за разрешаване е какво представляват границите в конкретния случай: мост или преграда.

В текста са описани ясно обекта на изследването: двете гранични общности на чамите в Северен Епир и на помациите в Ксантийско, както и предмета: влиянието на граничното положение на тези общности върху тяхната идентичност и на националните идеологии на посочените държави за налагане на нови идентичности. Целта на работата е да опише и анализира опита за въздействие на държавата върху някоя от съставните части на идентичността

на чамите и помаците, за да се създаде “правилна идентичност” и доколко се постига манипулиране и предефиниране на тяхната етническа или национална принадлежност. Тази цел се постига чрез сравнителен анализ на приликите и разликите в политиките на идентичността към двете общности. Поставена е и целта да се изследва микро и макро същността на процесите чрез историко-етнологички поглед върху микрокосмосът на индивидите.

В първа глава са очертани методите на изследването, основните понятия и термини и научните изследвания, посветени на изследвания обект. Я. Берова определя работата си като case study, като е пояснено, че има “два случая” - чамите и помаците. Основен метод е сравнителният анализ, а научна парадигма на дисертацията е конструктивистката теория като метод за изобретяване на модерни идентичности върху “пред модерни” групи, назовани от нея примордиалистки. Последният термин трябва да бъде обяснен. И двете общности трудно могат да бъдат определени като примордиални. Те се образуват в определен период от властта на Османската империя на Балканите и се запазват в специфичните условия на тази империя. Историко-сравнителният метод е основен за изследването. Описана е еволюцията на посочените общности в контекста на различните държавни политики и се търсят причинно -следствените връзки между явленията. Друга насока на използване на документалния материал е критичният анализ на текста /определен от докторантката като текст-критичен анализ/. Българското название на термина, според мен би било критичен анализ на текста. Събирането на емпирична информация на терен е осъществено чрез включено наблюдение, интервюта, виртуални методи /би трябвало да се посочат/ и др. Я. Берова би трябвало да изясни и как ще приложи наративния анализ на теренната информация.

Като основни понятия и термини в изследването са посочени – помаци /вместо българи мюсюлмани/ и българоезични/българоговорящи мюсюлмани, които отговарят на днешната ситуация на терен в Гърция. Според мен тук докторантката би трябвало да обясни съдържанието на различни локални и общностни термини по отношение на мюсюлманите на Балканите и особено термина мохамедани като общо название на мюсюлманите в християнска Европа за много векове. Това би трябвало да бъде направено и по отношение на “външните” /политически/ и “вътрешните”/общностни/ названия и самоназвания на изследваните общности в различните балкански държави .

В глава втора: “Вавилон на понятията. Идентичност, нация, национализъм в балкански контекст” се разглежда: “Що е идентичност по балкански?”. Тук докторантката представя научна литература, написана предимно през последните 20 години и отразяваща съвременния политически дискурс в науката. Важен пропуск е negliжирането на съчиненията от втората половина на XX век, които съдържат комунистическата представа за нацията и национализма в България. Така не са показани различните гледни точки в науката през изследвания период. Я.Берова е представила и най-важните теоретични съчинения за нацията и национализма, без да включи българските теоретични съчинения по въпроса на етноса и нацията. Тук не са включени и многото локални изследвания за българските “помаци”, които представят своеобразен “вътрешен поглед” и възможен принос към многопластовата идентичност на общностите, културните стереотипи, очертани чрез обобщения образ на “другия” и към доказване на “съвместяването на различните идентичности на “нашия” /с.29-30/ и изграждане на образа на другия /с. 31/ Във втората част на тази глава: “Нация, национализъм идентичност” са представени най-важни изследвания на политическата същност на нацията и ролята на националните граници /Ханс Кон, М. Вебер, Е. Майнеке, У. Алтермат, К. Джордано, Ъ. Гелнер, Е. Хобсбом, Фр. Барт, А. Гидън и др./, които представят теоретичното направление на проучване на нациите като конструирани и въображаеми общности и на национализма, новото етнисимвлична направление на нациите като исторически оформени общности в Западна Европа, основни съчинения от школата на етноса в СССР и някои съчинения за развитието на балканските национализми. Както беше посочено докторантката би трябвало да покаже

различните национални идеологии в балканските държави / и особено българският случай/ и влиянието им върху съдбата на изследваните общности. Особено важен за работата е разделът: “Граници, значимост и имажинерност” който е приносен. В него са анализирани съвременните направления на изучаване на границите в политически и културен контекст.

В глава трета: “Националната идеология като основа на политиките на балканските държави към чамите и помаците” са дискутирани националните политики на Гърция, Албания и Турция по отношение на двете гранични общности, основани на националните им идеологии. Тезата на Я. Берова е: “Балканският национализъм се развива като идеология на изключване на другия от страна на националните държави” /с. 71/. Целта ѝ е “анализиране на процесите на конструиране на националната идентичност от националните идеологии и основните характеристики на съвременните български национализми” /Пак там/. Според докторантската самоидентифицирането на една общност като нация съдържа в себе си изключването на другия /с. 71/, като са описани спецификите на националните идеологии на Албания и Гърция. Българската национална идеология в случая не е описана и анализирана. В третата част на тази глава: “Зараждането на въпроса за двете локални общности” са представени накратко някои характеристики на идентичността на помаците в България и Гърция и е обърнато внимание на “колебливата идентичност” и нейните официални интерпретации. Същото е направено по отношение на чамите в Албания и Гърция. В текста не е описана спецификата на българската национална идеология и политика по отношение на помаците след 1920 г. Описанието на разграничението “ние” - “другите” е посветено на развитието на националните идеологии в Гърция, Албания и България и политиките по отношение мюсюлманските общности, но не отразява най-важните различия между тях – различните форми на интеграцията на българите-мохамедани от България. Приноси са страниците, посветени на политиката на Албания по отношение на чамите.

Глава Четвърта: “Конструиране на идентичности и политики на сегрегация в периода 1923-1945” описва национализма като “типичен феномен на балканската реалност в ХХ век, който е след най-мощните модернизирани сили, влияещ върху развитието на междудържавните отношения в региона”. Османското наследство в националните държави и по-силната идентификация на общностите по религиозен признак, отколкото по езикова, етническа или религиозна принадлежност и относително неопределена идентичност на изследваните общности на локален принцип, определена от докторантката като “сива зона”. Приобщаването на общностите с различен език в Гърция зависи от религиозната им принадлежност. Така чамите-християни са смятани за гърци, а мюсюлманите са приобщени към т.н. мюсюлманско малцинство. Подобна политика се осъществява в България, където през 1912-1913 г. е покръстено насилно мюсюлманското население на Родопите и Западна Тракия, използвано в официалната политика на Гърция за териториални аспирации към Западна Тракия, Родопите и Македония. С подобни аргументи новата албанска национална държава, подпомогната от Италия създава виртуална територия населена с албанци, включително Северен Епир и т.н. Чамерия, където живеят чамите. Окончателните граници на националните държави са решени от Великите сили и в тях попадат различни по религия и език общности. Мюсюлманската религиозна общност в Гърция се увеличава след присъединяването на Западна Тракия и най-южната част на Родопите, населена с “помаци”. Появата на модерната национална република Турция добавя нова гледна точка към идентичността на мюсюлманите – всички мюсюлмански общности на Балканите, според нея, са етнически турци /с.131- 133/. Договорът в Лозана и конвенцията за размяна на население между Гърция и България не решава въпросите на етническото и религиозно многообразие на региона. Клаузата за задължителна размяна на мюсюлманско и християнско население не постига хомогенизация на населението на двете държави, от което са изключени мюсюлманите от двете държави. В Западна Тракия е признато мюсюлманско малцинство, което включва общности говорещи български и такива, които

говорят турски. Така се стимулира самоидентификацията на двете изследвани групи, които възприемат себе си в “пред-модерен смикъл” /с.134/

В “Етническото инженерство и “войната на критериите идентичност” /раздел 4.3/ докторантката изказва тезата, че на балканските страни имат трудности в определянето и конструирането на етническите разделения. Според нея самият термин идентичност между двете световни войни продължава да бъде субективно понятие, въпрос на гледна точка на националните идеологии, в които религиозните различия имат първостепенно значение. Същото се отнася и до идентификацията на чамите и “помациите”. Различните критерии за определяне на идентичността в различните балкански държави създават проблеми за чамите и помациите при размяната им между националните държави или за оставане в страната, където са родени. Така се създават процедури по изключване от размяна и се изобретяват нови общностни названия в Албания и Гърция/с.142-144/. Българската национална политика по отношение на помациите в Западна Тракия е описана много схематично /с.145-147/. Приноси са страниците посветени на изграждането на турската политика по отношение на помациите в Гърция, запазена и до днес /с.148-150/. Проследяването на проявите на крайния гръцки национализъм по отношение на българите в Тракия, изразен в междудържавните спогодби от 20-те години на миналия век и прокарването на новите междудържавни граници между двете страни показва началото на политиката на изключване на “различните” в националната политика на Гърция. Това включва лишаване от право на собственост, ограничаване на гражданските права на двете общности национализация на чифлиците на чамите, отказ от модерно образование, запазване на религиозната образование и налагане на турско влияние в религиозния живот и на турски език в училищата.. Политическите и религиозни права на чамите в Гърция също са ограничени, независимо от религиозния характер на гръцкия национализъм. Тази насока на въздействие има и националната политика на профашисткия режим в Гърция, който обявява малцинствата, включително мюсюлманите за “врагът вътре в държавата”. Съвсем накратко е описана българската политика по отношение на помациите в територията на страната. А тя е твърде различна от посочената за Гърция. Още в началото на 20-те години на миналия век се създават модерни училища в много селища или се въвеждат граждански предмети в религиозните вакъвски училища. Така българската държава прави първи опити за интеграцията на своето мюсюлманско население.

Раздел 4.4 на четвърта глава: “Втората световна война: идентичности под обстрел” постига много важна цел на дисертацията – да опише българската национална политика в териториите на Западна Тракия, присъединени по време на войната., както и ролята на държавата и църквата в дейността на модернизационното движение “Родина”, създадено в Средните Родопи и имащо за цел разпространение на българско самосъзнание сред българите мохамедани. Инициатирано от представители на самата общност, то допринася за интеграцията на това население в българската нация чрез превода на Корана на български, въвеждане на модерно на образованието на български език, смяна на арабските имена с български, модернизация на начина на живот, облеклото и къщите на мюсюлманите, модернизиране на правата на жените и тяхното включване в образованието и др. Същата политика се осъществява от българската държава по време на административното присъединяване на Западна Тракия през Втората световна война. Българското национално влияние се осъществява чрез създаденото през 1943 г. медресе в Комотини, в което наред с религиозните предмети се преподава български език, българска история и география. 152 от общо 217 мюсюлмански фамилии в Комотини сменят арабските си имена с български. Главен мюфтия в същия град става Камен Боляров, лидер на движение ” Родина”.

Съдбата на чамите в Гърция е свързана пряко с националната политика на гръцката държава през 20-те и 30-те години, когато профашисткият режим на Метаксас започва целенасочена политика на ограничаване на техните религиозни и икономически права и насилствено

изселване, когато са убити 2887 и насилствено изселени са повече от 25,000 чами. Тяхното политическо поведение на страната на окупационните фашистки сили на Италия в Епир и в гръцко- италианската война, последвано от масова подкрепа за антифашистката комунистическа съпротива по време на войната и след нея, е използвано от официалната власт започне етническо прочистване на чамите, продължило и по време на Гражданската война от 1946-1949 г., е отнета земята и имуществото им, както и вакъфската собственост, национализирани са земите на заминалите и са лишени от гражданство. Религиозна и етническа хомогенизация на гръцката нация се проявява и в унищожаването на религиозните организации/ мюфтийствата/ и разрушаването на джамиите. Достига се до заличаване на чамите от територията на страната и заселване на техните земи, национализирани от държавата с гръцки преселници. Посочените събития, подчертава Я.Берова не са отбелязани в нито един официален документ на гръцката държава. Изтрити са данните за чамите в държавните регистри, общинските архиви и днес те са изличени от официалната документация на гръцката държава. От своя страна чамите, които са избягали или насилствено изселени в Албания и Турция днес претендират за признаване на тяхната собственост и за компенсации в размер на 2,2 млн. \$. Тази последователна политика на гръцката държава продължава в икономическата сфера чрез закона за поземлената собственост от 1947 г., когато тяхната земя се разпределя след гърците от същия район и започва заселване на “изоставените” земи и продължава до 1970 г., когато се осъществява елинизация на бившите земи на чамите. В духовната сфера са стимулирани изследвания които да представят националистическа интерпретация на историята и културата на Северен Епир. Съдбата на чамите, избягали в Албания е повлияна от представянето им от комунистическата власт като профашистки общности. Така те и там по идеологически причини са “различни”.

Глава пета: “Идентичността от двете страни на границата като поле на противоречиви политики” съдържа повторения от предишната глава, които нарушават свисъла на текста /с.190-194/ В нея докторантката разглежда развитието на международните отношения България-Гърция след Втората световна война и мястото на помаците в тях. Включването на България на страната на Германия по време на войната и оттеглянето на българските войски от Западна Тракия възражда агресивната гръцка национална политика с официално искане за промяна на северната граница с България по линията Харманли-Кресна и използване на представители на помашката общност за изразяване на тези искания пред международни институции. Българската държава от своя страна изисква и получава декларации за лоялност от населението по границата. Много ценни са мненията на Британското консулство в Солун за българската етническа принадлежност на помаците, цитирани в текста /с.196/, както и отбелязването на съпротивата на Турция на гръцката политика по отношение на помаците в Тракия. Я. Берова доказва, че представите за границата са еластични и зависят от националните интереси на България и Гърция. Тук макар и недостатъчно е включен етноложки материал от помаците в Ксантийско.

Като противовес на гръцката политика е представена антинационалната политика на комунистическия режим в България: забрана на движение “Родина”, обявено за фашистко, връщане на турския език в джамиите и на Корана на арабски, връщане на старите арабски имена на помаците и едновременно с това антирелигиозна пропаганда и атеизъм като основни политики на държавата, определени от докторантката като “културна революция” и “възродителен процес”/с.196-200./. В същото време в Гърция се наблюдава процес на турцизация на помаците. В раздела: “Гранични зони и политика на конструиране на идентичността 1945-1974 г. приноси са страниците, които анализират националната политика на Гърция по отношение на помаците веднага след войната и през 1954-1956 г., когато помаците се определят като турско малцинство или като “автохтонно тракийско племе “ахряни”, насилва ислямизирани. Езикът им е определен като смесица от гръцки, славянски и турски. Опит за отделянето на помаците от другите мюсюлмани в Тракия се изразява и в появата на помашки език в статистиката 1951 и 1956 г./докато в статистиките от 1920 и 1928 г. присъства български

език/. Обнародвана е и официална статистика за броя на помаците. Появява се и ново название на помаците като “тракийски мюсюлмани”. През 1958 г. са написани и “учебници на родопски диалект с гръцка азбука”. Променливата политика на Гърция към това мюсюлманско малцинство се проявява в официалното възприемане на названието турци за всички членове на мюсюлманските общности в страната като израз на добри взаимоотношения с Република Турция и допускането на турско религиозно влияние и на образование на турски в училищата на мюсюлманите /включително помаците/. Следващия раздел : “Законът за войната” и въпросът за чамите от Северен Епир” разглежда съвременното състояние на проблемът за чамите в междудържавните отношения между Албания и Гърция след разпадането на социалистическата общност. Рязкото противопоставяне на двете страни по този въпрос произлиза от новия албански национализъм, според който чамите и Чамерия са част от албанската нация и трябва да бъде възстановена справедливостта по отношение на тяхната собственост и загубени граждански права. Гръцката държава отказва да води разговори по този въпрос и за нея чамите, напуснали страната са изгубили правата си върху собственост според гръцките закони. Тази политика се води независимо от членството на Гърция в Европейския съюз и подписа ѝ под международните спогодби за правата на човека. Последните страници на тази глава посветени на “Гранични идентичности в безгранично време”, са опит да се очертае съвременното състояние на българо-гръцките отношения чрез превръщане на границата в “зона на контакти” и улесняване на комуникацията в общността на помаците от двете ѝ страни. За това благоприятства и отварянето на гранични пунктове, през които тези контакти се осъществяват официално. Докторантката определя ситуацията като “омекотяване” на границата. Тун би трябвало да се включи теренен материал, включително наблюдения от. с. Кушла и други места у нас за резултатите от новото състояние на границата ш особено по отношение на споделеното културно наследство. Макар и накратко е очертана конфликтната ситуация в отношенията между Албания и Гърция по въпроса за чамите, Чамерия и очертаването на морската граница.

В Заключението докторантката е обобщила някои от своите изводи и наблюдения върху граничната идентичност. Тук би трябвало да се включи и приноса на етноложкия теренен материал, представящ самоидентификацията на общностите в гранични условия.

Дисертацията е принос в изучаването на двете мюсюлмански общности – чами и помаци, попаднали в гранични района на националната държава Гърция, които заради своята религиозната и етническа специфика са част от “другите” и “различните”. Текста е насочен преди всичко към описание и анализ на политическите фактори, които влияят на идентичността на двете общности. “Вътрешната” идентичност, определяна от самите членове на тези общности е много по-слабо представена. Това би трябвало да стане в бъдещо проучване, което да покаже етноложката същност на граничната идентичност.

Авторефератът отразява най-важните части на проучването.

Въпреки направените бележки, смятам, че дисертацията на Яна Берова има ценни качества на изследване, посветено на политическата идентичност. Препоръчвам на уважаемото жури да допусне текста до защита и докторантката да придобие научната и образователна степен “доктор”.

София, 12. 04. 2017

